

Mario Candeias

AZ OSZTÁLY MEGSZÜNTETÉSE ÉS ÚJRATEREMTÉSE

A „LEHETETLEN” PREKARIÁTUS A
TÖREDEZETTSÉG ÉS A MOZGALOM KÖZÖTT

Eredeti tanulmány: Candeias, Mario (2007): Unmaking and Remaking of Class: The „Impossible” Precariat between Fragmentation and Movement. In: *Policy Paper of the Rosa Luxemburg Stiftung*, No. 3.: 1–12. Az írás az alábbi cikk átdolgozott, kiegészített változata: Candeias, Mario (2007): Das „unmögliche” Precariat. Antwort auf Wacquant. In: *Das Argument*, No. 271.: 410–423. Németről angolra Peter Thomas fordította.

A konzervatívok nem merik a jövedelem, a hatalom, az oktatás és a fogyasztói normák növekvő polarizációját az osztálytársadalom átalakulásaként értelmezni. Némelyek még a világos osztálytudatot is számon kéri az úgynevezett „városi underclass-szal”, vagyis a prekariátussal farkasszemet néző burzsoázián. Vajon több-e a prekariátus egy osztályok, nemek és etnikai-nemzeti célok mentén széttöredezett „lehetetlen csoportnál” (Wacquant)? Vagy bizonyos értelemben „a munkásosztály újjáépülésének” vagyunk tanúi? A prekariátus küzd, hol spontán, hol szervezeten; nem egy közös alapra, hanem inkább különböző szegmensekre építkezve. Újfajta munkajogi harcoknak vagy zavargásoknak lehetünk tanúi, de ezek általában nem kapcsolódnak egymáshoz; még kevésbé a feministák vagy a migránsok harcahoz, vagy esetleg a közszféra körüli megmozdulásokhoz. Itt a korlátozott és kiterjesztett cselekvőképesség (Handlungsfähigkeit), a mozgástér fogalma kerül előtérbe. Segíthet-e az „osztály” fogalma a társadalmi átalakulások megértésében, felfedezhetünk-e így közös érdekformálódást a különböző szegmensek mentén, tagolhatjuk-e világosan a különböző harcokat? A töredezettség veszélyét építő módon kell kezelnünk, kerülve a mozgalom egységesítésének a különbségek tagadásával előálló téves formáit. Ez visszavezet az alárendelt személy mint politikai szubjektum fogalmának problematikájához és a marxista osztályelmélet megkérdőjelezéséhez, más szavakkal annak vulgár-osztályfelfogástól való megszabadításához.

„A prekariátus egy lehetetlen csoport, melynek létrejötte szükségszerűen befejezetlen”, és „továbbra is egy heterogén kategória maradt csupán”: ez Loïc Wacquant végső konklúziója (Wacquant 2007: 407). Közben a dezintegráció és a társadalmi tagoltság fent említett folyamatai a francia után a német politikai és tudományos viták részévé váltak, főként az *underclass* kulcsfogalma körül kicsúcsosodva: „a társadalom összeomlása” olyan élethelyzetek kialakulásához vezet, amelyben az egyén „stabilitása úgy meginog, hogy sem szerepekkel, sem csoportokkal nem tud többé tartósan azonosulni” (Lessenich és Nullmeier 2006: 18).

Franz Schultheis itt az élesedő szociális kérdés „radikális újszerűségét” látja: „[a] szociális biztonság fokozatos lebontása [...] ma már rendkívül individualizált egyénekre hat, akik védtelenségükben megadták magukat a radikális piaci szocializációnak, mert habitusuk [...] alkalmazkodott a létbiztonság minimális voltához” (Schultheis 2005: 583). A továbbiakban Loïc Wacquant, Pierre Bourdieu és Robert Castel munkáira hivatkozva fogalmazom meg a prekariátus egy sajátos nézőpontjának kritikáját; ők azok a szerzők, akikre a prekariátusról szóló német szociológiai elemzések általában utalnak. A társadalmi viszonyok átalakulását kizárólag az elszegényedéssel és a dezintegrációval azonosítják, ennél fogva nem látják meg – például a párizsi *banlieue*-k esetében – az új társadalmi

viszonyok és az ellenállás alakulását. Ez annak az analitikus álláspontnak a következménye, amely „kívülről” és „felülről”, múltbeli kritériumoknak megfelelően mérlegel, így nem veszi figyelembe az osztályok újfajta összetételét.

DEKONSTRUKCIÓ REKONSTRUKCIÓ NÉLKÜL?

Bár ezek az írások kiválóan bemutatják a szocializáció fordista módjainak szétesését, nem foglalkoznak a társadalmi viszonyok új formáival. A mérce továbbra is az integráció fordista módja, az ettől való eltéréseket elszegényedésként értelmezik (vö. Haug 2003: 143; Candeias 2006: 11). Az a laza összefüggés, ami a fordizmus esetében részben fennállt a tőke értékesülése és a munkásosztály újratermelődése, valamint a növekvő termelékenység és az emelkedő munkabérek között, a kapitalizmus történelmi fejlődésének kivétel pillanatához köthető; mégis ebből kiindulva kategorizálják az új fejleményeket. Az „integrált szocialitás”, amely a 19. század óta – figyelmen kívül hagyva a véres harcokat és a fasizmust – fejlődik, és a II. világháború után a „kiegyenlített középosztályi társadalommal” (Schelsky) elérte tetőpontját, ma is alapkritériumnak számít. Persze egy tájékozott baloldali diskurzus számára ismert, hogy ezt a fajta kapitalizmust is megosztották az osztályellentétek, még ha kezelni is lehetett őket bizonyos történelmi kompromisszumok segítségével, és be is lehetett őket terelni a konfliktus és az alku intézményesült keretei közé.

Ebben a tekintetben az osztályok mint egységes szubjektumok helyét mára az egyenlőtlenségek sokrétű metszetei vették át. A társadalmi egyenlőtlenségnek ma már nincs „egyértelmű egydimenziós paradigmája”; „az olyan fogalmakra, mint »osztály« [...] ma már nem vevő senki” (Schultheis 2005: 576). A szépen elrendezett múlt felépítményének háttere előtt az új csak a különbségek önkényes és homályos pluralitásának látszik (vö. Lessenich és Nullmeier 2006: 15); ismeretlen marad, hogy az osztály, az etnikai hovatartozás, a nem, a kor, a képzettség stb. milyen új módokon szövődik be egy a neoliberais hegemonia által meghatározott transznacionális kapitalista termelési és életmódba.

Az osztályok szétesése Wacquant-nál is (Wacquant 2004: 405) ellenfolyamatát jelenti a „proletár homogenizációnak”, amely a maga régi formájában már nem is kívánatos. Wacquant szerint a többdimenziós egyenlőtlenségek nem párhuzamosak egymással, hanem amolyan lerázhatatlan kényszerzubbonnyá állnak össze a prekariátus és a *banlieue*-k esetében (Wacquant 2004). Az elszegényedésről folytatott új diskurzusokból hiányzik annak kifejtése, hogy az osztályok szétesése miképpen jár együtt új osztályösszetételek kialakulásával. Csak a „konfliktusvonalak homogenizációjának” tömbjét látjuk; mindent, még a „mély kulturális különbségeket” vagy a korkülönbségeket is „az

elosztás gazdasági problémáira fordítanak le”. Az eredmény „a versengéssel átitatott társadalom széttöredezése” a „válságból következő dezintegráció és széttöredezés hatására” (Lessenich és Nullmeier 2006: 17, 21), ami figyelmen kívül hagyja, hogy az integráció neoliberális formái milyen hatékonyan járultak hozzá a társadalom újjászerveződéséhez az utóbbi harminc évben (Candeias 2004a, 2009).

Nőtt a létbizonytalanság és a boldogtalanság, ami a képviseleti rendszer válsága és az ebből eredő problémák artikulálásának hiánya miatt (vö. Candeias 2004a: 334-től, 2009: 405-től) rendpártisághoz és a szolidaritás elhalásához vezetett: az egyén abbéli fenyegetettsége, hogy elveszítheti társadalmi pozícióját, valamint a jövőkép szertefoszlása még a korábban biztonságban lévő szakmunkások és a városi polgári alkalmazottak úgynevezett középosztálya körében is elmélyíti a „lent lévőktől” való megkülönböztetés igényét (vö. szintén Wacquant 2004: 164). Harc folyik a különbségtételért és az elismerésért, a „tisztelő-reméltóság” szintjeiért; mindez megnehezíti a bizalmat, a kommunikációt, és a szolidaritásnak nemcsak az átfogó, de a helyi formáit is. Az ellentmondások az egyén szintjén jelennek meg; a hátrányos helyzetűek láthatóan nem képesek „felismerni a dilemma kollektív természetét” (i. m.: 165). Biztosra vehető, hogy az átalakulás során „a szolidaritás meggyengülése tendenciaszerűvé válik” (Haug 2003: 172). De ha az elemzés nem megy tovább ennél, elzárja az utat a cselekvőképesség elől: hol lehetne kezdeni?

SZUBJEKTIVÁCIÓ AZ ÚJRATERMELÉS SZEMSZÖGÉBŐL

Robert Castel szerint – csakúgy, mint jelenleg Wacquant számára – a prekariátus társadalmilag atomizált, anómiás és fásult csoport; egyszóval nem megszervezhető. Castel tendenciát lát az „önkéntes alkalmazkodásra a prekariátuson belül”, amelyet egyrészt a „máról holnapra élés” habitualizált alkalmazkodása jellemez, másrészt a „reménytelenség realizmusának” kibontakozása, amely búcsút mond a reintegrációs törekvéseknek, és hol beletörődéshez, hol szórványos, önpusztító formáktól sem mentes, erőszakos megnyilvánulásokhoz vezet (Castel 2000: 357–358). Castel úgy véli, hogy a prekariátus e redundáns tagjai „nincsenek integrálva, és egyértelmű, hogy nem is lehet őket integrálni”, mert elvesztették a társadalmi integráció legfőbb ösztönzőjét, a munka révén megszerezhető pozitív identitást (i. m.: 359). Castel számára ezek az elemek nem társadalmi szereplők, hanem „társadalmi nem-erők” (uo.); a marginalizáltak egyfajta nem-osztálya, amely passzívan megadja magát a sorsnak, vagy – ahogy Wacquant fogalmaz – „elszakadt” a már intézményesült csoportokról, „és ezzel megfosztatnak attól a közös nyelvtől, illetve

szimbólumrendszertől, melynek segítségével alternatív jövőképeket és közös víziókat vázolhatnának fel” (Wacquant 2007: 72).

Ennek ellenére meglepő „öntudatosságot” találunk a megmaradtakban, akik nemet mondanak a teljes marginalizálódásra, és kialakítják saját szubkultúrájukat és túlélési taktikáikat, amellyel a felszínen maradhatnak” (Lessnich és Nullmeier 2006: 20), vagyis: használni kezdi saját gyakorlataikat és nyelvüket, „kölcsonösségi hálózatokat”, működő közösségeket építenek ki, amelyek átlépik a nemzeti-etnikai határokat (Wacquant 2004: 171, 193). Ez még az Egyesült Államokban is lezajlik a városi gettókon belül, ahol pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb a fizikai bizonytalanság (i. m.: 176). E jelenség eredete továbbra is magyarázatra vár. A „nincstelenség” olyan új szervezetei, mint a munkanélküliek kezdeményezései, a hajléktalanság vagy a migránsok illegalizálása ellen fellépő szervezetek, nagyon „törékenyek”. Wacquantnak ebben kétségkívül igaza van; mégsem tud arra magyarázatot adni, hogyan jöttek létre.

Castel, valamint Lessenich és Nullmeier az érintettek „fentről” látott képét építi újra, így a deszubjektívációra hajlik, vagy a jóléti állam intézményi elemzésének szintjén marad. Wacquant ezzel szemben az átalakulás folyamatának szubjektív formáira összpontosít, és azt mutatja meg, hogy az egyes egyének hogyan illeszkednek be prekár viszonyaikba. Itt azonban csak mint az uralkodó viszonyok újratermelésének kiindulópontja jelenik meg a szubjektivitás: a szubjektum akkor reagál, ha valamilyen hatás éri. E felfogással az a baj, hogy elismeri ugyan a szubjektum saját tevékenységét, de megtagadja tőle a viszonyok megváltoztatásának kompetenciáját és képességét (vö. Dörre 2005). Ez a reprodukív hurokba bonyolódás (Castelnél ugyanígy) a latens strukturalizmus bourdieui örökségének eredménye (kritikusan nyilatkozik erről Willis 1990: 13).

Bourdieu a habitusfogalommal konkrét történelmi viszonyrendszerbe helyezte a társadalmi és egyéni újratermelést. Az eredeti terv középpontja a „cselekvések gazdaságosságának általános elmélete”, amely a „gazdasági számítást” alkalmazza minden társadalmi megnyilvánulásra vonatkozóan egyfajta „általánossá tett materializmus” formájában (Bourdieu 1986: 173). Így a cselekvést a szereplők hasznosságelvárásaira szűkíti le (és ezzel nem áll távol a racionális döntésemeléttől) (vö. Mahnkopf 1988: 13). Ez a felfogás a habitus és a struktúra funkcionális összemosásának irányába mutat. A habitus Bourdieu szerint viszonylag „tartós és áthelyezhető diszpozíciók” rendszerét alakítja ki (Bourdieu 1987: 98), melyben a cselekvő ágens, „gyakorlatai és ötletei objektívan társíthatók a céljához anélkül, hogy tudatos célra törekvést és olyan műveletek explicit uralását feltételeznénk, amelyek szükségesek e cél eléréséhez. A műveletek objektíven »rendezettek» és »rendszeresek» anélkül, hogy szabálykövetésről beszélhetnénk; épp ezért illeszkednek egymáshoz anélkül, hogy egy szabályozó tevékenysége vezetné őket” (i. m.: 88–89).

Azonban Bourdieu elég korán kijelenti azt is, hogy a habitus objektív körülményekhez való illeszkedését nem szabad körkörös módon, tökéletes újratermelésként értelmezni (Bourdieu 1987: 117, vö. 1976). A fogalom a továbbfejlesztett formájában inkább arra szolgál, hogy megerősítse a „tartósságot a változásban”, és így „a gyakorlatokat viszonylag függetlenítse a közvetlen jelen külső determinációitól” (i. m.: 105): ezzel tehát a habitus „kondicionálások terméke, amely tendenciózusan újratermeli a kondicionálás objektív logikáját, de közben át is alakítja azt; egyfajta átalakító gépezetként, amely biztosítja, hogy újratermeljük a saját társadalmi feltételeinket, ám ezt viszonylag előreláthatatlan módon teszi, tehát nem lehet automatikusan eljutni a létrehozás feltételeinek ismeretétől az eredmény ismeretéig” (Bourdieu 1993: 128). A habitus megfelelési viszonyban áll a feltételekkel, amelyek létrehozzák. A cselekvés és a struktúra között kvázi azonosság áll fenn, legalábbis amíg a habitus „olyan viszonyokkal kerül szembe, amelyek azonosak vagy objektíve hasonlóak azon viszonyokkal, amelyeknek a terméke”. Így okkal jelenthető ki, hogy „a habitus hatása és a [strukturális] mező hatása bizonyos értelemben redundáns” (Bourdieu és Wacquant 1996: 163). A relációs-redundáns viszony fogalmilag kizárja az automatikus determinációt, anélkül hogy megkérdőjelezné a társadalmi szereplők cselekvésének történelmi-társadalmi előstrukturáltságát. Mégis nagy erőfeszítés kell annak elkerüléséhez, hogy visszaessünk az azonosságból a strukturalista determinizmusba. Castel maga példázza a hermetikus determinizmusba való visszaesést, amikor úgy magyarázza helyeslően Bourdieu-t, hogy „kezdetben van a kényszer, a társadalom kényszerből született, és elsősorban kényszer által létezik” (Castel 2003: 348). De még a habituselmélet kevésbé determinista értelmezése sem mond semmit a „deviáns viselkedés” vagy az átalakító praxis (*transformative praxis*) okairól.¹

AZ ELLENTMONDÁSOK MINT „ÁTALAKÍTÓ GÉPEZETEK” KONSTELLÁCIÓI

Próbáljuk megszabadítani a habitus fogalmát a strukturalista redukciótól! Ezzel valójában a bourdieu-i praxológia értelmében járva el (amely Marx gyakorlatfelfogásától sem áll távol): a habitus mint az individualitás társadalmi formája nem determinálja a szubjektumot. Ez a

1 Schultheis (2005: 580–581) szintén zsákutcaba kerül: ő a habitus változását szinte már úgy értelmezi, mint a munkatársadalom megváltozott feltételeire adott választ; ezt a menedzsmentdiskurzus elemzéséből emeli ki (Boltanskival és Chiapellóval együtt), vagyis „felülről”. Eközben nem tesz utalást sem a társadalmi küzdelmekre, sem az alávetettek önálló cselekvésére az új (bourdieu-i értelemben vett) habitus kialakításában. A szubjektum itt passzívan hordozza a társadalmi formákat és azok újratermelését.

nézet ellentmond a szocializáció azon elméletének, melynek uralkodó feltételezése szerint „az ember csak szerepjátékos, normákat és elvárásokat teljesít be” (Haug 1983: 16). Komplex folyamat, amely (mezőnként eltérő) számos – akár egymásnak ellentmondó – habitus hangol össze annak érdekében, hogy működésképpessé váljanak. Ezt a folyamatot Gramsci és Foucault nyomán szubjektivációnak nevezem, ami a szubjektum létrehozásának folyamatát és egyben a társadalmi viszonyok együttesének való alávetődését jelöli. A meghatározott szabálynak való önkéntes alárendelődés ellentmondásos módon kapcsolódik a társas egyén mindennapos szükségleteihez és cselekvőképességéhez. Az, hogy az egyén „önszántából is naponta akarja a társadalmilag kívánatos dolgokat, az ideológiai hatalmak szüntelen munkálkodásának tárgya” (HKWM 1. kötet: 148). Itt az alávetés nem csupán alárendelést jelent, hanem ezzel egyidejűleg a szubjektum biztosítását és elhelyezését is (Butler 2001: 87). Ez a „késszé válás” (*becoming made*) és az „elkészülés” (*making of*) dialektikus folyamata, adott formák keretein belül (vagy azokkal konfliktusban). A szubjektum elszületése társadalmi kényszer alatt megy végbe, de találkozik az egyén szocialításra való bizonyos fokú felkészültségével vagy óhajával. Nem azokról a társadalmi kényszerekről van szó, amelyek kétség kívül egy adott társadalmi egyénen uralkodnak. A szubjektiváció folyamatát aktívan végzi a társas egyén – a kérdés csak az, hogy „miképpen építi be magát az adott struktúrákba, és ezáltal hogyan alakítja saját magát” (Haug 1983: 16). A habitus itt közvetítő kategóriává válik az egyén és az általánosított szubjektivitás között. Kialakítja azokat a „szükséges formákat” (Sève 1986: 24), amelyekben a társadalmi egyén végrehajtja cselekedeteit, így hozzájárul a cselekvés társadalmi szabályozásához, vagyis a cselekvési minták megteremtéséhez. A szubjektumokat tehát úgy kell felfognunk, mint saját életvitelüket „aktívan kisajátító”, kreatív és kollektív cselekvőket (Willis 1990: 13–14). A szubjektivációs folyamatok mindig ráerősítenek az alávetés és az önmeghatározás kettős dinamikájára, az önállóság és a heteronómia sajátos viszonyait alakítva ki. A szubjektum megteremtése sohasem fejeződik be teljesen, újra és újra alávetetté válik és megszületik, ezzel nyitva meg saját újrafogalmazásának lehetőségét. Azonban Bourdieu (1998a: 21) és követői számára a habitus a szubjektum cselekvésének funkcionális része – ám e funkcionalitás semmiképp sem előjelezhető, inkább alá van rendelve a társadalmi harcok folyamatának.

A habitus hatása, vagyis a szubjektum társadalmi szabályozottsága – amit Foucault „normalizációnak” nevez – a szubjektum fizikai és lelki ellenállásába ütközik. De honnan ered ez a hajlam az ellenállásra? Minthogy minden egyén különbözőképpen fogalmazódik meg, és a társadalmi viszonyok különböző „mezőiben” cselekszik, így sok olyan habitusformát egyesít önmagában, amelyek egymással is ellentmondásban lehetnek: ezen ellentmondások pedig semmiképp sem „csak gondolatban léteznek”, amit az egyén lélektani szinten megoldhatna, hanem „valóságos ellentmondások” (Holzkamp 1987: 14).

A társadalmi viszonyok ellentmondásossága önmagában is akadályozza a különböző habitusok egyesítését a szubjektivációs folyamatban.² Az egyéni életvezetés azoknak az ellentmondásos cselekvési lehetőségeknek az aktív leképeződése, amelyek a társadalmi viszonyok együttesében jelentkeznek. A belső koherenciával rendelkező alapvető egység lehetetlensége mindennapos ellenállást és makacsságot szül. Ez „kudarcra ítélt minden olyan próbálkozást, amely a társadalmi fegyvelmezés eszközével akarna szubjektumokat létrehozni” (Butler 2001: 86), tehát az autonómiának nyit teret. Az eredmény egy állandóan disszociált én, az egyének sokféleképpen meghatározott identitása (Gramsci). Amit el lehet érni, nem több, mint egy viszonylagos egyensúly az egyensúlytalanságban. A fenti ellentmondások egyéni feldolgozása hegemonikusan determinált azáltal, ahogy a cselekvési lehetőségek iránya egy szűk csatornára korlátozódik a cselekvés akadályai között.³

Ebben az értelemben az ellenállás (bármilyen formában) a társadalmi ellentmondások eredménye. Nem pusztán reaktív, de eszköze egy jövőbeli célnak, a koherens én megteremtésének és az önmagát igazoló gyakorlatnak is. Ezt részben elfojthatja a normalizációs nyomás és a társadalmi elnyomás, vagy szublimálódhat társadalmilag, ideológiailag vagy vallásos módon, például az identitásbeli énkoherencia kialakításának kísérletével. Az elnyomottaknak nincs „sem tiszta harcuk, sem tiszta ellenállásuk”; már az ellenállási hajlam természete is igen ellentmondásos, mert egyrészt illeszkedik a viszonyok újratermelésébe, másrészt ezzel egyidejűleg átalakító tényező is (Willis 1990: 23). Amikor az ellenállás tudatosan szegül szembe a normalizációval, képes áttörni a régi habituson; ezzel együtt új habitus is kialakul, például a melegeknél, az egyedülálló szülőknél, a neonáciknál, a forradalmároknál, a környezetvédőknél, a nonkonformistáknál vagy a lázadó letszámfölteknél stb. – és gyakran ellenkező hatásokat vált ki azzal, mint amire az ellenállás irányult. De annak a lehetősége, hogy az új habitus megteremtődésével normalizálódás és szabályozás alakuljon ki, mégis korlátozott. A viszonyok hevéssége mindig új ellentmondásokhoz és a régi felszámolásához vezet, ez pedig akadályozza a disszociált szubjektumok végleges stabilizálódását. Ebben az esetben a szubjektiváció, annak állandó újrafogalmazódása, valamint a habitus konstrukciója és dekonstrukciója – ahogy Bourdieu, bár további bizonyítás nélkül, elnevezte – társadalmi „átalakító gépezetként” (*transformation machine*) is működik: ez az alávetődés és az ellenállás folyamatos egyidejűsége, amely

2 Ha pontos az a tézis, hogy „a társadalmi struktúrák közti törést az emberek internalizálják”, vagy – metaforikusan – „beépítik” (mint habitust), és hogy megváltoznak a társadalmi viszonyok (Schultheis 2005: 580), akkor azt mondanám, hogy az új habitus újraépítéséért folytatott harc már szükségképpen régóta tart.

3 A struktúra, cselekvés, szubjektum, habitus és szabályozás viszonyának átfogóbb tárgyalásához lásd: Candeias (2004: 32-től, 2009: 50-től).

megújul, és módosult feltételek között működik tovább. Természetesen a cselekvőképesség (*Handlungsfähigkeit*) kiterjesztése és bővülése nem egyéni lehetőség, hanem inkább annak kifejllesztése, hogy „képes legyek kontrollt (*Verfügung*) gyakorolni számomra jelentőséggel bíró életfeltételeim felett, másokkal együtt” (Holzkamp 1987: 14).

A KORLÁTOZOTTÓL A KITERJESZTETT CSELEKVŐKÉPESSÉGIG

Mégha Castel vagy például Wacquant (2007, 2004) nem is vázolják fel az újratermelés szociológiáját, és ehelyett a reprodukciós hurkokon belüli átalakulásra helyezik a hangsúlyt, a kényszer, a korlátok és a teljességgel individualizált (különbségtételért és tiszteletreméltóságért folytatott) harcok előtérbe helyezése akaratukon kívül is a „konzervatív világnézet” felé sodorja őket, melynek eredete Fabien Jobard szerint „kétségkívül Durkheim anómiafogalmában keresendő” (Jobard 2004: 321). Így a prekarizáció a társadalom szerkezetének lerombolásaként jelenik meg, amely az individualizált, „nélkülözhető” embereknek az elutasítás tereibe (ilyenek például a *banlieu*-k) való koncentrálódásához vezet – paradox módon a kollektív kizárás vagy szétesés egyéni folyamatnak tűnik. Egy ehhez hasonló szociológia elkerülhetetlenül hozzájárul egy társadalmi és térbeli értelemben vett kizárási „zóna” létrehozásához a társadalmi tudat szintjén: „itt a társadalmi viszonyok mély anómián alapulnak”, minden kollektivitás és közös élmény nélkül, „és ez csak egyéni eredményekhez vezethet; a [lelki és szimbolikus] erőszak mindig egyéni szinten jelenik meg, és ha bármiféle kollektív jelleget ölt is, annak alapja a kisszerű bűnözés formája lesz; itt már nem működnek a szokványos társadalmi viszonyok” (uo.). Mindez együtt jár egy sor fogalmi dichotómiával is: erőszak/nyelv, anómia/mobilizáció, atomizált egyének/kiépült társadalmi lét, a kizárás tere/nyilvánosság stb. A prekariátus cél nélküli léthelyzetek gyűjtőhelyeként jelenik meg: apatikus, anómiás, latensen erőszakos, deprivált – tagjai a társadalmi erőszak és a diszkrimináció áldozatai. Az elemzés annak magyarázatára szorítkozik, miért nem alakulhat ki semmi politikai ezekben a terekben és csoportokban. Wacquant természetesen bírálja az egyesült államokbeli úgynevezett *underclass* körül folyó vitákat, amelyekben a városi fekete szubproletár „szimbolikusán elkülönül a »hasznos« munkásosztálytól” (Wacquant 2004: 159), mégis ugyanezt fogalmazza újra baloldról, amikor a prekariátust „lehetetlen osztályként” választja el a régi és új munkásosztálytól egyaránt.

A szerveződés elképzelhetetlen „a félelem e rendszerében”: „a prekár helyzetben lévőek alig mozgósíthatók, mivel a jövőbeli tervek felvázolásához szükséges képességük korlátozott” (Bourdieu 1998: 98). Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy a munkásmozgalom felemelkedése hogy volt egyáltalán lehetséges (vö. Thompson 1987). Bourdieu

szerint a munka nélküli munkások mozgalma is valamiféle valószínűtlen „társadalmi csoda” (Bourdieu 1998: 103). Tulajdonképpen Bourdieu, Wacquant és Castel, a prekariátus megszervezésének lehetetlenségével szembesülve, a „képviselő hatalmának” védelmére kelnek, mivel olyan megoldást akarnak nyújtani, amely „a gyakorlatban, csendben vagy implicit módon teljességgel – azaz tárgyasított, mindenki számára azonnal látható módon, nyilvánosan, hivatalosan, tehát engedélyezett formában – létezik” (Bourdieu 2001b: 82). Mivel azonban a prekariátus mint heterogén lehetetlen osztály, amelynek tagjai a társadalmi munkamegosztásban nem, nemzeti vagy etnikai vonalak mentén eltérő pozíciót foglalnak el, nem talál képviselőre a megörökölt politikai intézményekben, ezért szükségessé válik az értelmiség mint „kritikus tekintély” (i. m.: 65) közbelépése, amely emlékezteti az államot társadalmi kötelezettségeire, és visszahelyezi abba a pozícióba, ahonnan szabályozóként léphet fel az elszabadult piaccal szemben.⁴ Itt hallhatjuk meg azt a hangot, amely retronormatívan eszményíti az európai jóléti államot az agresszív angolszász kapitalizmussal szemben (vö. Bourdieu 2001: 104-től). Azonban a *banlieue*-kben eleve nem merül fel a „túl kicsi jóléti állam” problémája; ellenkezőleg, a jóléti állam és felügyelő szervei igen sűrűn és kiterjedten jelen vannak mint a fegyelem és az ellenőrzés megtestesítői, erősen meghatározva a függő „kliensek” életmódját.

Wacquant legalább felteszi a kérdést, hogy miképp lehetne kialakítani a „közös álláspontot”, és megtalálni a cselekvés közös céljait, „amikor a gazdasági és társadalmi szükségletek ennyire különbözőek” (Wacquant 2007: 72). A cselekvőképesség kiterjesztéséért folytatott ellenállás gyakorlatát nem a semmiből kell előteremteni; valójában már most is jelen van a hétköznapi gyakorlatokban és a furcsa hétköznapi gondolkodásban (*senso comune* a Gramsci-féle értelmezésben). A cselekvőképességet így a saját lehetőségeinek és korlátainak ellentmondásos együttese jellemzi. Az ellentmondásosság és annak állandó mozgása *orientációs cselekvéseket* (*actions of orientation*) követel meg a szubjektumtól (Markard 2001: 1176). A szubjektum alkalmazkodó és ellenálló módon egyaránt orientálhatja cselekvését; vagy inkább mindkét utat sajátos módon kell megvalósítani, hogy szét ne feszítse az ellentmondás. A habitusban itt tudatos és tudattalan elemek vegyülnek. Ebben

4 Gramsci organikus értelmiségfogalmát visszautasítva Bourdieu az értelmiségi mint önálló „írás-tudó” (*scholar*) eszméjét vallja, aki „kívülről” és „felülről” aktív. Az erősen hangsúlyozott autonómia, amellyel az értelmiségi szinte „kívülről” lép be mint szakértő vagy tanácsadó, segít nem résztvevőként megjelenni a politikai és társadalmi mozgalmak szervezésében. Ha mégis részt vesz – és ezt Bourdieu saját gyakorlata bizonyítja élesen –, hogyan értelmezhető az értelmiség és a mozgalmak kapcsolata? Épp ezt a kérdést oldotta meg már korábban Gramsci, amikor az organikus értelmiséget a mozgalom részének tekintette. Bourdieu, Wacquant vagy Castel e tekintetben a probléma elavult szemléletével dolgoznak.

az esetben a szubjektum aktív hatást gyakorol saját cselekvési lehetőségeire – ez a folyamat lehet a kapcsolódások és a további fejlődés alapja (Candeias 2004a: 33, 2009: 51).

A habitust nem a(z objektív) körülmények határozzák meg, hanem a szubjektum alakítja ki a cselekvés során szerzett tapasztalatok alapján. A tapasztalatok „átélt gyakorlatok az önmagunk által formált identitás emlékezetével”; elvárások, normák, értékek és kényszerek strukturálják, „röviden tehát az uralkodó kultúra, de megvan benne az ellenkulturális cselekvések ellenállása is. A megerősítés és az önmegvalósítás ilyen interakciója az erő és stabilitás része”, például az erkölcsi nézeteknél vagy a habitusban (Haug 1991:16). De itt is utalhatunk az ellenkulturális momentumokra. Ezt egyfajta különleges érzelmesség közvetíti. Olyan *érezelmesség*, amely – szemben a burzsoá elképzelések tudástól és cselekedetektől lekapcsolt befelé fordulásával – „a világról alkotott adekvát kognitív térkép előfeltétele” (Holzkamp 1987: 16) – a közös élmények, még a szenvedés is lehet a kollektív ellenállás folyamatainak lényegi alapja, ha valaki képes koherenssé tenni az orientációkat, az élményeket, a reflexiót és az érzéseket. Az ellenállás elemeit összerendező másik fontos momentum a *motiváció*. A prekárok motiváció- és tudatossághiányát gyakran kezelik úgy (még a baloldal is), mint olyan alapvető akadályt, amely útjában áll annak, hogy az ember felelős módon javítson saját helyzetén, vagy hogy szervezett ellenállás formájában szálljon szembe a strukturális kényszerekkel. Azonban az ilyen motiváció léte semmiképp sem csupán egyéni, lelki kérdés. Egy célt csak akkor lehet motiváltan követni, „ha előjelezhetem, hogy a cél elérésével bővülni fognak a saját életlehetőségeim, vagyis javul az életminőségem” (uo.). A szerveződés hagyományos formáira, a politikai képviselőre, a választásokon való részvételre stb. úgy látszik, már nem így tekintenek.

A körülmények felett gyakorolt egyéni kontroll kiterjesztése azzal a kockázattal jár, hogy az ember konfliktusba kerülhet a hatalmat gyakorló hatóságokkal. E tekintetben minden egyénnek mindig „az életlehetőségek bővülése és a hatalomgyakorlók reakciója okozta lehetséges cselekvőképesség-hiány” (i. m.: 16–17) között feszülő ellentmondás jelöli ki a mozgásterét. Ezt a reakciót megtestesítheti a jóléti intézmény állami hivatalnokai, az iskolavezetők, a mindennapos ellenőrzés vagy rendőri felügyelet csakúgy, mint a tőke kisebb képviselői, a gyakran maguk sem túl jól fizetett alacsony szintű vezetők és művezetők az alacsony bérezésű vagy informális szektorban, nyers vezetési stílusukkal és zaklató módszereikkel. Ilyen értelemben az ember még korlátozott cselekvőképességgel is beéri, vagyis „szinte megegyezésre jut a hatalomgyakorlókkal, olyanformán, hogy részesül hatalmukból, vagy legalább semlegesíti fenyegetésüket, és ezáltal megtarthat magának egy sajátos, szabad teret az adott körülmények között” (i. m.: 17). Az ilyen korlátozott cselekvőképességhez való ragaszkodás az adott formákon belül nem csupán azt igényli, hogy legyen egy azonnali és ésszerű kiegyezés a tőkével és a pénzzel, a szakképesítéssel és az oktatással, a társadalmi státusszal, társadalmi viszonyokkal és az egészséggel, de kell egy

megfelelő orientációs cselekvés és megfelelő érzékelési eszköztár is: az irányítottak egy-fajta „korlátozott sarcot” fizetnek a kedvezőtlen hatalmi viszonyokért abban az értelemben és olyan mértékig, ahogy kontrollt gyakorolhatnak a tudás azon eszközei felett, amelyeket a hatalomgyakorlók megosztanak velük, és amelyek „igazából nem mások, mint az uralmi viszonyok elsajátított formái” (Bourdieu 1997: 164). Azonban ha a dolgok így maradnának, visszatérnénk a strukturalizmushoz és a viszonyok egyszerű újratermeléséhez.

Kiemelkedő jelentősége van itt a különleges képességek megszerzésének – első-sorban a nyelvhasználatnak – az iskolában és az oktatási rendszer más intézményeiben. Az iskola vagy az egyetem például *savoir faire* típusú képességeket oktat, „de olyan formában, amely biztosítja az alávetést, az emberi énnak az uralkodó ideológia alá rendezését vagy az ideológia »gyakorlatának« elsajátítását” (Althusser 1977: 112). A *vagy* szócska itt döntő különbséget jelez. Minél specifikusabb képességeket fejlesztenek ki, annál teljesebb lesz a szubjektiváció, és annál egyszerűbb (kívülről kényszerített) lesz az alárendelődés az uralkodó konszenzusnak a gyakorlat elsajátításának mint aktív egyetértésnek a formájában. De mi lesz azokkal, akik kifejezetten nem rendelkeznek a viszonyok kezelésének e hatalmával, akiknek mindennapi prekár helyzete semmiképpen sem tudja semlegesíteni a viszonyok fenyegetését, sőt még fel is erősíti azt? Náluk e korlátozott cselekvőképesség tönkretétele is hatékonyan működik. A rombolás anómius helyzetekhez vezethet, elfojtáshoz (*Verdrängung*), valamint testi-lelki betegségekhez; de el is toltatja a cselekvőképesség hiányának és az aktív kollektív cselekvőképesség szubjektív igényének ellentmondását az utóbbi javára. Maga Bourdieu is megalapozta ezt saját kritikai közvetítéseivel: tanulmányai láthatóvá teszik a prekariátus rossz közérzetét és szenvedését, így lehetőséget adnak azon szupraindividuális kontextusok megértésére, amelyekhez az egyén az ilyen helyzetekben viszonyul. Itt az ideje, hogy a társadalmi viszonyok reprodukciójáról a bennük lévő ellentmondásokra fordítsuk a figyelmet (bővebben e témában vö. Candeias 2006).

A BANLIEUE MINT A MOZGÓSÍTÁS VALÓSZÍNŰTLEN SZÍNTERE

Wacquant (2004: 161) úgy látja, hogy a francia külvárosokban fellépő sorozatos utcai tiltakozások és zavargások középpontjában az áll, hogy a diszkrimináció nap mint nap lábbal tiporja a francia államnak mint minden állampolgár egyenlő közösségének eszményét. A *banlieue*-láadások egyfajta választ adnak az egyenlőtlenséggel és a „másnak tituláltság” tagadásával együtt járó mindennapos strukturális erőszakra és diszkriminációra. Mindehhez hozzájárul a zsarnoki jóléti intézmények és a növekvő kriminalizáció által gerjesztett

mély bizalmatlanság az állami intézményekkel és a politikai szerveződés és képviselet hagyományos formáival szemben. Itt „mindent szét kell verni”, vagyis minden integrációra nemet kell mondani. Ehelyett szubkulturális és deviáns, egyéni, illetve kollektív túlélési stratégiák jelennek meg. Újratermelődnek a kívülről érkező, *banlieue*-ket és lakosaikat leértékelő nézetek: az identitás részévé válnak, és megerősítik a kisebbségi komplexusokat, amelyek túlkompenzációban fejeződnek ki, főleg a fiatal férfiak érzelmi kapcsolataiban; a durva nyelvhasználat ellenkultúrája ellenállást fogalmaz meg, de ugyanakkor újra is termeli a diszkriminációt (vö. Willis 1979). A hétköznapiakat láthatóan átszővi a kriminalitás, az erőszak és a bizalmatlanság. Ezzel együtt a *banlieue* a kölcsönös bizalom, a csere és a segítségnyújtás terepe is (Wacquant 2004: 193).

De épp ez a sérelem – hogy az egalitárius francia hagyomány részeként utalnak egyes csoportokra, miközben azok nap mint nap annak az ellenkezőjét tapasztalják – és az állami intézményekkel szembeni alapvető bizalmatlanság volt a *Movement de l'Immigration et des Banlieues* (MIB)⁵ szerveződésének kiindulópontja. A közvetlen kiváltó okot az adta, hogy a rendőrség kioltotta több fiatal életét 1993-ban, 1997-ben és 2002-ben (vö. Jobard 2004), legutóbb pedig 2005-ben és 2009-ben. A *banlieue*-k lakói minden egyes esetben visszautasították az események hivatalos magyarázatát – bár ez kezdetben csak egyszerű tagadás volt, és nem tudták felmutatni a saját verziójukat: „csak annyi biztos, hogy Mohamed meghalt, hogy pontosan hogyan történt, nem tudjuk, de tudni akarjuk, ezért harcolunk – politikailag” (idézi Jobard 2004: 322). Mivel ez az igazságtalanság mélyen gyökerező érzésével párosult, megkérdőjeleződött az állam és a média irányító szerveinek szavahihetősége.

A MIB közösségi háza, és ezáltal a hivatalos változat megvitatásának és kétségbevonásának színtere, ahol a helyzet közös újraorientálása és magyarázata zajlott, egy lokális összefogáshoz kötődött.⁶ Az, hogy az ilyen hétköznapi struktúrák milyen formában illeszkednek a politikai szférába, nem értelmezhető azzal a korlátozott politikafogalommal, amely kizárólag a parlamentáris rendszerhez és annak médiareprezentációjához kötődik. A képviseleti demokrácia és a megszilárdult politikai szervezetek szabályai szerinti játékban való részvétel motivációja értelemszerűen kevésbé jelenik meg a *banlieue*-kben, ahol nem várnak változást ezektől az intézményektől. Ennek jegyében élesen visszautasították a franciaországi muszlimok magas rangú képviselőinek ajánlatát is, hogy együttműködnének a harcokban és a követelésekben; a depolitizálás stratégiáját és a passzivitás

5 Magyarul a Migránsok és Banlieues-k Mozgalma – *a szerk.*

6 E mögött a politizálódás további „nem hivatalos” formái is megjelentek a bírósággal, rendőrséggel és kormányhivatalokkal való mediáció, valamint az ezzel járó konfliktusok esetén nyújtott kölcsönös támogatással összefüggésben (Jobard 2007: 12–13).

előmozdítását sejtették bennük. Inkább saját autonómiájukat demonstrálták olyan zavart keltő akciók sorozatával, mint az autótutak vagy az önkormányzati gyűlések blokádja. Ezek a szimbolikus támadások a politikai szféra szabályai és határai ellen irányultak, az volt a céljuk, hogy „a szabályok megszegésével írják át a szabályokat, és így változtassák meg a gyakorlatot; hogy szakítsanak az olyan hagyományos demokratikus kifejezési formákkal, mint a vita, a szavazás és a tüntetés” (Bourdieu 2001b: 18).

Ehhez kapcsolódott az az igyekezet, hogy a *banlieue*-ket a nyilvánosság perifériájáról annak középpontjába helyezték: a vak igazságszolgáltatás elleni politikai felzúdulás és autók felgyújtásának a segítségével. A rendőrség és a hivatalnokok önkényessége is csak azért lehetséges, mert nem jelennek meg a nyilvánosságban.⁷ Az erőszakos és ciklikusan ismétlődő zavargásokat itt nem a szervezethez viszonyított szembenézésnek, még ha ez meg is jelenik a mozgalmakban. Valószínűbb, hogy két fő funkciójuk volt: egyrészt ráirányították a figyelmet a láthatatlan helyekre, amelyek prekár módon kapcsolódnak be a társadalom neoliberális átalakulásának folyamatába, másrészt a frusztráció és az agresszió levezetésének eszközeként váltak; a résztvevők agressziója ahelyett, hogy önmaguk ellen fordult volna, a fogyasztói társadalom tárgyain (bevásárlóközpontok, autók), illetve állami jelképeken, intézményeken (rendőrsők, iskolák) csapódott le. A stratégia ellentmondásos hatásokat eredményezett: az erőszak médiareprezentációjának sajátos módja a szervezethez viszonyított szembenézés nem, csak a veszélyes stigmatizált zónák képét erősítette meg.

Ahhoz, hogy értelmet kapjon a látszólag értelmetlen erőszak, a zavargások során folyamatos törekvés volt – a *banlieues*-k lakosain túlmenően – az egyenlőség megvalósítására; a Francia Köztársaság ezen alapelveinek ideológiamentesítő és „alulról” történő újraértelmezésén keresztül. Az erőszak itt is arra szolgált, hogy láthatóvá tegyen egy letagadott különbséget olyan alapokról kiindulva, amit csak az univerzalizmus tud biztosítani. Arra is megragadták azonban az alkalmat, hogy az ideiglenes közösségi házakban a szót a rendőri brutalitásról az egymás közötti erőszakra tereljék: a ködös bizalmatlanságra a külvárossal szemben, az okok megnevezésére, saját mindennapi gyakorlataik megkérdőjelezésére, az egyéni megoldásoktól a közös utak és a politizálódás hosszú távú folyamatai felé történő elmozdulásra. A próbálkozás a *banlieue* nyilvánossággá alakítását célozta, szemben a „be ne tedd a lábad” ideológiájával. A botránykeltő stigmatizáció társadalmilag arra szolgál, hogy a problémát az aktív kirekesztés tereibe száműzze, és ezáltal kevésbé dramatikusá tegye. A problémák innentől fogva úgy mutathatók be, mintha csak a semmibe vett *underclass* vagy a nem integrált második generációs bevándorlókat érintenék.

7 Ugyanígy általában szükséges felhívni az emberek figyelmét a prekár munka- és életviszonyokra (hétfői demonstrációkkal, minimálbérkampányokkal az Egyesült Államokban, vagy az EuroMayday demonstrációival stb.).

Ez megszabadítja a társadalmat a felelősségtől, és egyben legitimálja a kemény fellépést is a „veszedelmes osztályokkal” szemben (Buret 1840).

Az amerikai gettókhoz képest a *banlieue*-k heterogén „keverékek”. Nem a rasszista módon szegregált kirekesztés terei (Wacquant 2004: 194) vagy „párhuzamos társadalmak”; a társadalmi helyzet Wacquant szerint inkább „a konkrét osztályösszetétel eredménye”: a szegény munkáscsaládokhoz bevándorló családok csatlakoznak, akik hozzájuk hasonló helyet foglalnak el a francia társadalomban. Ez pedig a háttértől függetlenül közös élményeket alapoz meg (i. m.: 195). A MIB aktivistái arról számolnak be, hogy az eredetileg a megosztást jelentő „etnikai” és osztályhovatartozás a szervezés során az egymást átfedő politikai-etnikai pozíciók szükséges kialakításának elemévé vált. A prekariátus általános társadalmi folyamatként került a látótérbe, és olyan követelésekben, szövetségekben jutott kifejezésre, amelyek túllépnek az arab fiatalok és családjaik szűkös korlátain, de túl a *banlieue*-k határain is (amelyek többségükben továbbra is munkáskerületek egyre nagyobb számú bevándorlóval) – vagy legalábbis ez volt a cél. Az aktivisták a szociális bérlakások vagy a vízszolgáltatás privatizációjával szemben határozzák meg magukat, azonosulnak a szociális szolgáltatások megőrzéséért és demokratizálásáért vívott harccal – a *banlieue*-k lakossága különösen függ ezektől – és a *sans papier*-k⁸ legalizálásáért folytatott erősödő mozgalommal. Csatlakoznak a méltó munkára és a prekariátus elleni harcra vonatkozó szakszervezeti követelésekhez, ami a „fehér” franciákat is érinti, akiket egyre nagyobb mértékben sújt a munkanélküliség és a prekariátus. A „dolgozó szegények” és az „*underclass*” közti megosztás elkerülése érdekében a feltétel nélküli alapjövedelem (vö. Scharenberg 2007) felvetésével összekapcsolják a minimálbér emelésére és a biztosabb munkafeltételekre vonatkozó követeléseket is. Azt a tényt, hogy sok „hosszú távú” állami segélyezett már olybá veszi, mintha jogosult volna az ellátásra, Wacquant csak a passzívvá tétel egy momentumának tartja; holott valójában a mozgósítás egyik legerősebb momentum. A szociális jogokat itt nem úgy kell felfogni, mint amit az állam biztosít, és elég csak passzívan élni velük, hanem azok olyan jogok, amelyeket folyamatosan és demokratikusan meg kell szerezni bizonyos nehezen kivívott eredmények védelmében és azok továbbfejlesztéséért. Tehát kismértékben a részben erőszakos „*émeute*”-k⁹ is a francia társadalomba való aktív önintegrálás kísérleteivé váltak; nem külsőleg meghatározott feltételeknek engedelmessége, hanem mint az integráció és az autonóm életvezetés feletti kontroll bővítése.

Wacquant, Castel és mások leírják a társadalmi dezintegráció, a megosztottság és az individualizált neoliberális reintegráció uralkodó tendenciáit. Ám ha az itt említett

8 Illegális bevándorlók – a szerk.

9 Zavargás – a ford.

másodlagos tendenciákat figyelmen kívül hagyjuk, akkor elveszítjük azon megközelítések lehetőségét, amelyek a kollektív cselekvőképesség általánosításáért folytatott ellenállást vizsgálják.¹⁰ Segítségünkre lehet az alávetettek (Gramsci) változatos történelmének, valamint a társadalmi mozgalmak felemelkedéséhez és vereségéhez hozzájáruló feltételeknek a vizsgálata – ami egyébként része a MIB programjának. Ha számba vesszük a prekariátus oly sok eltérő területén sikerrel működő változatos szervezeteket, szintén lehetségesnek tarthatjuk a „megszervezhetetlenek” (vö. Candeias 2004b) önszerveződését. Hogy csak egyet említsünk: az Egyesült Államokban az 1990-es évek elején kezdődött, majd már-már kifulladás létminimumkampány 2006-ban új lendületet vett a „*Let Justice Roll!*”¹¹ jelszó alatt, és sikeresen túlélt a lokális kontextusokon: több mint nyolcvan munkás- és közösségi szerveződés fogott össze és vált képessé arra, hogy hat szövetségi államban (Arizona, Colorado, Missouri, Montana, Nevada, Ohio) népszavazást kezdeményezzen a minimálbér-ről a 2006-os kongresszusi választások alatt. Nem sokkal korábban az illegalizált bevándorlók az Egyesült Államokban és főleg Kaliforniában milliókat vittek az utcára tüntetni, ezzel irányítva rá a figyelmet az amerikai gazdasági termelésben való jelentős részvételükre. Ha ehhez hozzátesszük a szakszervezetek és a közösségek szervezőkampányát, a jogunk a városhoz mozgalom (*right to the city*) kezdeményezéseit, illetve a munkaerő és a természet növekvő kapitalista kizsákmányolásával szembeni fokozódó ellenállást, a társadalmi küzdelmek új ciklusa köszönhet be. A neoliberális kapitalizmus mély, strukturális válságának idején az ellentmondások tovább mélyülnek és sűrűsödnek, ami törést idézhet elő a képviselőben, irányíthatatlan lázadásokhoz vezethet, ugyanakkor egy új osztály(frakció) megszületését is előrevetíti.

A PREKARIÁTUS MINT FORMÁLÓDÓ OSZTÁLYFRAKCIÓ

Hiába magasabb a munkanélküliség, az információs-technológiai termelési módban a kétszeresen szabad bér munkás alakja elterjedtebb, mint valaha. Az újságok híradása a „bérmunka-társadalom végéről” ostoba szövegelésnek hat a bérmunkaviszony soha nem látott, globális elterjedése közepette. Még az úgynevezett ipari országokban is – főként a női bérmunkaerő bevonása miatt – mindenütt növekedett a foglalkoztatási ráta. Az osztályformálódás folyamatának alapja, vagyis a tőke és a munka antagonisztikus ellentéte,

10 A kritikai társadalomtudósoknak „pontos beszámolót kell adniuk a sztrájkokról, koalíciókról és egyéb formákról, amelyekkel a proletariátus a szemünk előtt hajtja végre osztállyá szerveződését” (MEM 4. kötet: 181).

11 Magyarul „áradjon az igazság” (utalás Martin Luther King híres beszédére) – *a ford.*

csakúgy, mint régen, most is jelen van. Ez azonban önmagában semmit sem árul el az osztályok konkrét összetételéről. Ideje tehát kidolgozni, hogyan is néz ki „a munkásosztály újjáépítése”.

A fordizmus időszakában a proletariátus részben kivívta a „normál munkaviszonyt”, amelyet magas fokú szabványosítás, folyamatos és teljes munkaidős foglalkoztatás, a kollektív szerződések és a kiterjedt szociális jogok megléte jellemezett. Ezek a jogok azonban mára valójában szertefoszlottak. A tömeges munkanélküliség nyomása alatt az utóbbi huszonöt évben csökkenteni lehetett a munkabéreket, és vissza lehetett szorítani a szakszervezetek intézményesített pozícióit. A munkanélküliség strukturális ereje, amely már nem korlátozódik az alacsonyabb képzettségi szintekre, rontotta a kollektív alkupozíciókat. Széles körben lezajlott a munkaviszony szabványosításának és intézményi kereteinek lebontása, valamint individualizálása. A szabályozás rugalmassá tétele minden bérből és fizetésből életét megkárosít, még ha különböző módon és mértékben kerül is erre sor. A munkahelyekért folytatott verseny letöri a szolidaritást, és megosztottsághoz vezet a még biztos munkahellyel rendelkezők és a bizonytalan alulfoglalkoztatott vagy munka nélküli prekariátus között. Az utóbbi tovább töredezik, nemcsak a termelési folyamatban elfoglalt helyével összefüggésben, de nemek, etnikai-nemzeti, képzettségbeli és generációs vonalak mentén is. Ez az osztályrétegződés azonban mégsem különleges állapot: épp ellenkezőleg, „a munkásosztály »normális« állapota nem az egység, hanem a megosztottság” (Deppe 1981: 76).

A munkaerő értékét mindig az újratermeléséhez szükséges érték határozta meg a fejlődési foktól, a kulturális élet követelményeitől és a politikai-gazdasági erőviszonyoktól függően (MEM 23. kötet: 184–185). Ebbe nemcsak az egyéni munkaerő tartozik bele, hanem „a munkás családjának eltartása” (i. m.: 417), így a következő munkaerő-nemzedék újratermelése is (i. m.: 186). Az ilyen egyéni és családi reprodukció megint csak egyre több munkavállaló számára válik bizonytalanná.¹² „A munkaerő értékének minimális határát azon javak értéke határozza meg, amely nélkül a dolgozó nem tudja újratermelni a napi életenergiáját, tehát a létfenntartás fizikailag nélkülözhetetlen eszközeinek értékét. [...] Ha a munkaerő ára erre a minimumra csökken, alacsonyabb lesz a saját értékénél, mivel ilyen körülmények között csak megnyomorított állapotban lehet fenntartani és

12 Ez eddig még nem új jelenség: a tőkés termelési módot végigkísérik a bizonytalan viszonyok, mindig jelen vannak, időről időre előtérbe kerülnek, majd visszaszorítják őket az alávetettek kemény küzdelmei. Még a viszonylagos létbiztonság időszakaiban is – amelyek a kivívott szociális jogok eredményei – csak a munkásosztály egy bizonyos része élvezi a kollektíven kialakított „szabályozott munkaviszonyt”; egyes foglalkozáscsoportok, a bevándorlók és a nők kevésbé részesülnek belőle, továbbá országok és régiók szerint is vannak különbségek a társadalmi fejlettség és az integráció szintjének megfelelően.

továbbfejleszteni” (i. m.: 187). Valójában és mindent összevetve a németországi munkaerő csaknem 40 százaléka már olyan munkaviszonyban dolgozik, amelyben a prekaritás legalább egy dimenziója jelen van; ezek a munkaviszonyok nem nyújtanak biztos jövedelmet egy (jó) élethez, a képesítések kihasználatlanságához és a munkaerő fokozott igénybevételehez kötöttek; mindez a hagyományos üzleti struktúrákból és együttműködési viszonyokból történő kirekesztést jelenti: lehetetlenné teszi a későbbi továbbképzést, aláássa a társadalmi viszonyokat, alig jelenik meg a társadalombiztosítás igénye és így tovább (részletesen lásd Candeias 2004b; Brinkmann et al. 2006). Az ilyen munkaerő testi-lelki állapota lepusztul, jövője tervezhetetlenné válik, családi és társas kapcsolatai felbomlanak, testi-lelki szenvedésnek néz elébe, cselekvőképessége szertefoszlik. A kikényszerített rugalmasság megköveteli „a munka változékonyságát, a működés zökkenőmentességét, a munkavállaló általános mobilitását”, továbbá „fellazít minden kötöttséget és biztonságot a munkavállaló életében” (MEM 23. kötet: 511). E „rendszeretlenül alkalmazott” munkavállalók társadalmi helyzete lesüllyed „a munkásosztály átlagos normál szintje alá, ami egyszerűen a tőkés kizsákmányolás különleges ágazatainak bő nyersanyagává teszi őket” (i. m.: 672), különösen a modern, alacsony bérezésű szektorokban.¹³

A prekariátus ebben az értelemben a munkásosztály része, de különbözik tőle a munkaerő újratermelésének hiányzó feltételei miatt. Osztályfrakciót alkot, közös, empirikusan adott és kollektíve osztott körülményekkel, amelyek egyrészt a konkrét, intenzívebbé váló, de egyben rugalmassá tett kizsákmányolási viszonyokból, másrészt a szociális szolgáltatások csökkenése révén bizonytalanná váló életkörülményekből fakadnak. Alárendelt viszonyban áll más osztályokkal és osztálytörődékekkel. Marx a *Tőkét* olyan időszakban írta, amikor az iparban foglalkoztatottak száma (a kapitalistákat is beleértve) Anglia és Wales népességének nyolc százalékát tette ki (a számításhoz lásd MEM 23. kötet: 469–470), és ez csak valamivel volt több a háztartási alkalmazottak számánál. Egy évvel a *Kommunista kiáltvány* megjelenése után Poroszországban a munkások száma mindössze kettő és három százalék között volt (HKWM 3. kötet: 317). A prekariátus létszáma már most jóval nagyobb ennél, és rohamosan növekszik.

Castel (2000: 358) a pauperizmussal von párhuzamot. Ez a kifejezés a „nyomorgó proletariátusra vonatkozik, a legalacsonyabb szintre, amelyre a proletár lesüllyedhet, ha már nem tud ellenállni a burzsoázia nyomásának; csak az a proletár válik ebben az értelemben szegénnyé, akinek egész erejét kiszípolyozták” (MEM 3. kötet: 183). Marx azonban szembefordul azokkal, akik „csak a nyomort látják a nyomorban”, és „nem veszik

13 Karl-Heinz Roth e fejlemény láttán úgy beszél a proletariátus visszatéréséről, mint a kapitalista normalitáshoz való visszatérésről. De ez nem egyszerűen az inga visszalengése, hanem a tőkés termelési mód igen ellentmondásos fejlődése minden produktív és destruktív erejével, új szabadságaival és kényszereivel együtt.

észre a nyomor *forradalmi, bomlasztó oldalát*” (MEM 4. kötet: 143): a modern munkás „egyre mélyebbre süllyed saját osztálya létfeltételeinek szintje alá” (i. m.: 473), miközben „a népesség minden osztályából” (i. m.: 469) gyülekeznek a függő, elbocsátott, fölösleges emberek, akiknek nincs semmi tulajdonuk, csak a saját munkaerejük, ellenben hatalmas tudással és tapasztalattal rendelkeznek. A „prekariátus” e kettős értelmében – mint osztályfrakció, illetve mint az új élet- és termelési mód egyetemes társadalmi szereplője – ma fokozatosan ebbe a helyzetbe kerül: a létbizonytalanság, a deklasszáció és a szuperkizsákmányolás a társadalom közepe felé hatol. Ha a prekariátus ebben az értelemben valóban osztállyá fejlődik, akkor egybeesik a proletariátussal; ma még csak formálódó osztályfrakció, de máris több, mint céltalan egzisztenciák tömege.

Persze a közösen átélt „objektív” helyzet semmiképp sem kapcsolódik automatikusan a közös politikai tudatossághoz. A *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájában* (MEM 8 kötet: 155-től) Marx a francia parcellás paraszt példáján mutatja meg, hogy olyan objektív osztályhelyzetek is adódhatnak, amelyekben a társadalmi értelemben vett érintkezés és a politikai szerveződés hiánya miatt nincs tudatos osztályformálódás. Valójában a prekariátus csoportjainak különbözősége és kialakulásuk rohamos gyorsasága még nem vezethet osztályhelyzetek megszilárdulásához. Az osztályhelyzeteket átszelő sokféle kategória – például a kibernetikai szektor prekár részeitől a férfi ipari alkalmi munkásokon át a bevándorló háztartási alkalmazott nőkig –, valamint a prekariátus diszkontinuitása és magas fokú mobilitása megnehezíti a kommunikációt, hogy a szerveződés nehézségeiről már ne is beszéljünk. A nyilvános diskurzus ráadásul egyéni sorsok tárgyalásává szabdalja a helyzeteket, minden alkalommal a hibás egyéni viselkedést, a személyes felelősségre vonhatóságot állítja középpontba. Ernesto Laclau ebben az értelemben úgy ragadja meg az osztályokat „mint az antagonisztikus termelési viszonyok olyan pólusát, amelynek ideológiai és politikai szintű létezése nem *szükségszerű*” (Laclau 1981: 139). A prekariátus tehát folyamatos mozgásban van.

Az osztályhelyzet közös tudatosságába való átmenet tehát nem természetes folyamat, hanem politikai: nem csupán „felmérhetetlenül” kimerítő (Wacquant), de többfajta megosztottság és kooptálás nehezíti vagy akadályozza. Az osztályok azonban sohasem alkottak homogén szubjektumot (Hall 1989: 38). Még a régi munkásmozgalmat is szakmai, nemi, etnikai-nemzeti és politikai különbségek sora jellemezte, és nem terjedt ki a munkásosztály egészére. Az egység és a megosztottság itt nem ellentétes pólusok, inkább oszthatatlan, dialektikus módon kapcsolódnak össze, mert a különbségek még a relatív egység megteremtődésekor sem tűnnek el. Másrészt az osztály nem számolódik fel a fokozott megosztottsággal (frakcionalizálódás, differenciálódás, individualizálódás stb.). Bárhogy legyen is, az osztály nem világosan körülrható emberek csoportja, inkább antagonisztikus társadalmi viszony a munkaerő áruba bocsátói és a munkaerő vásárlói

között, valamint együttműködő viszony a munkaerővel rendelkezők között (termelési és újratermelési folyamatokban egyaránt). A munkásosztály kialakulásának feltételei alá vannak vetve annak a dinamikus változásnak és belső megosztottságnak, amely egyrészt a munkamegosztás társadalmi, nemi, etnikai és nemzetközi dimenzióiban, másrészt az újratermelés és az életmód kollektív és individuális feltételeinek, valamint az ellentmondások feldolgozásának társadalmi-politikai-ideológiai formáiban tapasztalható. Ebben az értelemben az osztályformálódás mindig befejezetlen marad (Hobsbawm 1984: 204).

Osztályok és osztályfrakciók csak más társadalmi erővel vagy osztályokkal való összeütközésben és harcban alakulhatnak ki; ez jelen esetben egyrészt a transznacionális tőkével és annak politikai képviselőivel, másrészt a régi szakszervezeti mozgalom frakcióival és képviselőivel való konfrontációt jelenti. Az osztályon vagy osztályfrakción belüli közös érdekek nem „objektíve” adóttak, hanem módszeresen ki kell dolgozni őket a harc során. A prekariátus pedig harcol, spontán vagy szervezett módon, a mindennapokban vagy politikai úton, még ha nem is közösen, de legalább a szakmai, etnikai, nemi vagy politikai szegmenseken belül.

A kiterjesztett cselekvőképesség kialakításához szükség van az érdekek általánosítására (de nem egyesítésére) azokban az ellentmondásos konstellációkban, amelyekben mindannyiunknak mozognunk kell; ez az általánosítás tiszteletben tartja a különbözőségeket. A diszkurzív és szervezeti különbözőségek elhatárolása mindennek előfeltétele. Az általánosítás a közös érdekek kidolgozásán túl a tapasztalatok általánosítását és a nem közös követelések elismerését (és támogatását) – például a bevándorlók legalizálásának igényét – is jelenti. Építő módon kell kezelnünk a megosztottság veszélyeit csakúgy, mint a hamis – azaz a különbözőségeket tagadó – egyesítést; a mozgalmak mozgalmában végbemenő társulás képe e kontextusban kétségtől függetlenül fenntarthatóbb, mint a „nagy” egyesítő erő.

A jövedelem és a foglalkoztatás biztonságának formális kritériumán túl a konkrét munkafeltételek felvetik az értelmes munka, az önbecsülés, a termelékenység és a képességek megszerzésének problematikáját (Candeias 2006: 19–20) – olyan általánosítható kérdés ez, amelyet a szoftverprogramozó, bár eltérő módon, de ugyanúgy ismer, mint a takarító. Az interjúkban a prekárok gyakran fejezik ki traumájukat és felgyülemlett haragjukat e helyzetek miatt, amelyek – eltérően az egyénileg megélt jövedelmi helyzet-től – sokszor vezetnek szembeforduló magatartáshoz és ellenálláshoz a munkaadókkal, szerződtetőkkel szemben. Ezért az egyik első általánosítható momentum az olyan munkafeltételek követelése, amelyek értelmet és elismerést nyújtanak az ember munkájának, minőségi és társadalmilag hasznos munkát feltételezve.

Megfontolandó az az ellentmondás is, amely a rugalmas munkaidő által biztosított nagyobb mozgástér és a munkaidő határainak fellazulásából adódó

tényleges rugalmatlanság között húzódik; ez vezet a munkafüggőséghez, a szuperkizsákmányoláshoz és a kiégési szindrómákhoz. Ezek a problémák egyaránt ismerősek az IT szektor magasan kvalifikált függő alkalmazottai körében, akik bizalmi munkaidőben¹⁴ dolgoznak; de mindennapi élménye az új független alkalmazottaknak és az alacsony jövedelmű munkásoknak is, aki gyakran több (mini)állást halmoznak fel, hogy meg tudjanak élni. A második általánosítható momentum tehát az az érdek, ami a saját munkaerő újratermelésének és fejlesztésének szavatolásához fűződik.

Egy nagy bizonytalansági faktor – például a kultúra és a média területén – a független vagy szabadúszó munka jövedelemszámításának nehézsége. Bár itt gyakran magasabb az órabér, mint a bér munkásoknál, a kifizetett órák aránya a kifizetetlenekéhez képest mégis sokszor alacsony. Nem világos, hogy betegség vagy kifizetetlen szerződés esetén hogy biztosítható a jövedelem. Ilyen feltételek mellett nehézzé válik a hosszú távú célok megfogalmazása és a családtervezés. Még a magasan kvalifikált függő, de rövid távú megbízásokban alkalmazott munkaerő is, bár néha (nagyon) jól keres, rendszertelen bevételekkel gazdálkodik. Ha tudásuk nem különleges, vagy ha hirtelen elavulttá válik, akkor rendszeres jövedelem hiányában az összeomlás fenyegetően közel kerül. Bármikor bekövetkezhet, hogy a prekár alacsony jövedelműek és a dolgozó szegények jövedelme nem tartható tovább a létminimum fölött. Tehát a harmadik általánosítható momentum a létfeltételeket biztosító jövedelem közösen vállalt érdeke – a nem folytonosan foglalkoztatottak és az élet megtervezhetőségének védelmében.

Az is időszzerűvé válik, hogy a prekár dolgozók és a prekár független munkavállalók egyaránt egy megújult társadalombiztosítási rendszerbe integrálódjanak, majd pedig – a negyedik általánosítható momentumként – megtörténjen a „társadalmi” szükség-szerű újradefiniálása. Azonnali célként fogalmazzuk meg a megfizethető egészségügyi szolgáltatás létét, a munkanélküli- vagy „szerződésmentes” segélyekhez való hozzáférést, az általános nyugdíjbiztosítást, az államilag biztosított mikrohitelket stb. Elkerülendő a megosztottságot a marginalizáltak, a dolgozó szegények, az IT szektorban, a teljes munkaidőben foglalkoztatottak és az önfoglalkoztatók között, a minimálbér és a stabil foglalkoztatottság növelését össze lehet kötni a független munkavégzés minimumszabványára és a feltétel nélküli, mindenkinek járó alapjövedelemre vonatkozó követeléssel – majd pedig azzal, hogy az adóterhek hangsúlyát az önfoglalkoztató kisvállalkozók és a munkások alacsony jövedelmeiről helyezték át a gazdagok vállára.

Növekvő nehézségek mutatkoznak akörül, hogy a rugalmas bérű, időben lehatárolatlan munka (amely a szolgáltató szektorban gyakran a rendes munkaidőn kívül folyik)

14 A bizalmi munkaidő (*trust-based working hours*) a munkavégzést nem teszi a jelenléttől szigorúan függővé. Az egyes feladatok elvégzésére helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor elvárja, hogy a munkavállaló rögzítse a munkával eltöltött időt – a szerk.

miképpen egyeztethető össze a háztartásban és a gyermeknevelésben szükségszerűen végzett reprodukív munkával. Ez már jó ideje gondot okoz sok munkaviszonyban álló dolgozónak, főleg azon prekároknak, akik több állást halmoznak, vagy éjszakai műszakjuk van, illetve különösképpen a nőknek. Az utóbbi években ez a probléma a magasán kvalifikált munka színterein is megjelent. Az ötödik általánosítható momentum tehát az a közös érdek, amely a produktív és reprodukív munka méltósággal történő összehangolhatóságára vonatkozik. Ez kiterjeszthető egy új párbeszéd követelésére a házimunka, a gyermeknevelés és az ápolói tevékenység felelősségéről, egészen a társadalmi, ökológiai, kulturális és politikai munka megvitatásáig. Végül pedig itt az ideje a társadalmilag szükséges munka új elosztásának, de nem a bér munka áruvá tételének további fokozásával, hanem a kollektív, köz által finanszírozott tevékenységek bővítésével, amely nem az értéktöbblet termelésére, hanem az emberi fejlődés hatékonyabbá tételére koncentrál.

A legnagyobb nehézséget nem a (különbözőképpen megélt, de mégis) közös osztályélményen alapuló közös érdekek megtalálása és kimondása jelenti. Hanem az, hogy olyan kulturális és szervezési akadályokat, megosztottságokat kell leküzdeni, mint a mindennapos együttműködés útjában álló egyenlőtlen hatalmi viszonyok a munkavállalói hierarchiában; a törésvonalak a munkanélküliek kezdeményezései és a kultúripari dolgozók hálózatai, a szakszervezetek és a bevándorló csoportok között, illetve férfiak, nők, és mindazok között, akik *queer*ként határozzák meg magukat, továbbá baloldali pártok és parlamenten kívüli mozgalmak között. Ehhez időre, végeérhetetlen vitákra és a reflektálás tereire van szükség. A többarcú és önmagában is megosztott prekariátus formálódó osztályfrakcióként való (ön)szerveződése korunk egyik legsürgetőbb feladata.

„Ha nem szabadítjuk fel magunkat,
az nem marad számunkra következmények nélkül.”
(Peter Weiss)

Fordította: Latorre Ágnes
Az eredetivel egybevetette: Pinkasz András

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Althusser, Luis (1977): *Ideologie und ideologische Staatsapparate*. VSA.
- Bourdieu, Pierre (1993): *Soziologische Fragen*. Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre (1997): Die männliche Herrschaft. In: *Ein alltägliches Spiel. Geschlechterkonstruktion in der sozialen Praxis*. Szerk.: Dölling, Irene – Kraiss, Beate. Suhrkamp: 153–217. [Magyarul: *Férfiuralom*. Napvilág, 2000.]
- Bourdieu, Pierre (1998): *Gegenfeuer. Wortmeldungen im Dienst des Widerstandes gegen die neoliberale Invasion*. UVK Universitätsverlag Konstanz.
- Bourdieu, Pierre (2001a): *Gegenfeuer II*. UVK Universitätsverlag Konstanz.
- Bourdieu, Pierre (2001b): *Das politische Feld. Zur Kritik der politischen Vernunft*. UVK Universitätsverlag Konstanz.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic (1996): *Reflexive Anthropologie*. Suhrkamp.
- Brinkmann, Ulrich – Dörre, Klaus – Röbenach, Silke (2006): *Prekäre Arbeit. Ursachen, Ausmaß, soziale Folgen und subjektive Verarbeitungsformen unsicherer Beschäftigungsverhältnisse*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Buret, Eugène ([1840] 1994): De la Misère des Classes labourieuses en Angleterre et en France. In: *HKWM*, 1. kötet.
- Butler, Judith (2001): *Psyche der Macht. Das Subjekt der Unterwerfung*. Gender Studies. Suhrkamp Verlag.
- Candeias, Mario (2004a): *Neoliberalismus – Hochtechnologie – Hegemonie. Grundrisse einer transnationalen kapitalistischen Produktions- und Lebensweise*. Argument.
- Candeias, Mario (2004b): Prekarisierung und Handlungsfähigkeit. In: *Das Argument*, No. 256.: 398–413.
- Candeias, Mario (2006): Handlungsfähigkeit durch Widerspruchsorientierung. Kritik der Analysen von und Politiken gegen Prekarisierung. In: *Z. Zeitschrift marxistische Erneuerung*, H. 68., December, 8–23.
- Castel, Robert (2000): *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*. Konstanz.
- Deppe, Frank (1981): Einheit und Spaltung als Konstitutionsproblem der Arbeiterklasse. In: *Entstehung der Arbeiterbewegung*. Argument-Sonderband.
- Dörre, Klaus (2005): *Prekarität – Eine arbeitspolitische Herausforderung*. WSI-Mitteilungen.
- Hall, Stuart (1989): *Ideologie. Kultur. Rassismus, Ausgewählte Schriften I*. Argument.
- Haug, Frigga (1991): *Sexualisierung der Körper*. Argument.
- Haug, Frigga (1996): *Frauen-Politiken*, Argument.
- Haug, Wolfgang-Fritz (2003): Die Produktionsweise denken. In: *High-Tech-Kapitalismus*. Argument.

- Hobsbawm, Eric (1984): *The Making of the Working Class*. In: *Worlds of Labour*, Littlehampton Book Services.
- HKWM (1991): *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, 1–7. kötet. Szerk.: Haug, Wolfgang Fritz.
- Holzcamp, Klaus (1987): Grundkonzepte der Kritischen Psychologie. In: *Wi(e)der die Anpassung*. Szerk.: AG Gewerkschaftliche Schulung und Lehrerfortbildung. Soltau.
- Jobard, Fabien (2004): Der Ort der Politik. In: *Berliner Journal für Soziologie*, Vol. 14., No. 3.: 319–338.
- Jobard, Fabien (2007): *Politische Soziologie des Gesindels. Über die Versuche der „üblichen Verdächtigen“, sich politisch zu mobilisieren*. Kézirat.
- Laclau, Ernesto (1981): *Politik und Ideologie im Marxismus. Kapitalismus, Faschismus, Populismus*. Argument-Verlag.
- Lessenich, Stephan – Nullmeier, Frank (2006): Deutschland zwischen Einheit und Spaltung. In: *Deutschland – eine gesplante Gesellschaft*. Campus: 7–27.
- Markard, Morus (2001): Handlungsfähigkeit. In: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, 5. kötet. Szerk.: Haug, Wolfgang Fritz. Argument: 1174–81.
- MEW – *Marx–Engels–Werke* (1958): Dietz. [Magyarul: *Marx–Engels Összes Művei*. Kossuth, 1957.]
- Scharenberg, Albert (2007): Kampfschauplatz Armut. Der Unterschichtendiskurs in den USA. In: *Dt. Blätter f. intern. Politik*, No. 2.
- Schultheis, Franz (2005): Gesellschaft ohne Eigenschaften. In: *Gesellschaft mit begrenzter Haftung. Zumutungen und Leiden im deutschen Alltag*. Szerk.: Schultheis, F. – Schulz, K. Konstanz.
- Sève, Lucien (1986): Historische Individualitätsform und Persönlichkeit. In: *Marxistische Studien und Forschungen*. IMFS: 17–41.
- Thompson, Edward P. (1987): *Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse*. Suhrkamp-Verlag.
- Wacquant, Loïc (2004): Roter Gürtel, Schwarzer Gürtel. Rassentrennung, Klassenungleichheit und der Staat in der französischen städtischen Peripherie und im amerikanischen Ghetto. In: *An den Rändern der Städte*. Szerk.: Häußermann, H. – Kronauer, M. – Siebel, W. Suhrkamp.
- Wacquant, Loïc (2007): Territorial stigmatization in the age of advanced marginality. In: *Thesis Eleven*, No. 91.: 66–77. [Magyarul: Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. In: *Fordulat*, 2011., No. 13.: 12–27.]
- Willis, Paul (1979): *Spaß am Widerstand. Gegenkultur in der Arbeiterschule*. Syndikat.